

BARÁTH ETELE:

EGY TÉRSZERKEZETI MODELL

Elvi, módszertani vázlat a települések rendszerének elemzéséhez

AZ építés és városépítés történetét, az alapismereteket meghatározó hazai iskola (MAJOR M. 1980, PERÉNYI I. 1978, PERCZEL K. 1966) által kialakított szemlélet kiegészítést, sok elemében átértékelést igényel, amit már csak a „környezet”, a társadalom és gazdaságpolitika változásai, s az 1968 és 1983 közötti másfél évtized strukturális feszültségeiből kitörő új ismeretek is indokolnak. E területeken a strukturális változások óriási energiákat emésztettek fel, és folytatásuk a jövőben is jelentős erőfeszítéseket fog igényelni.

A változások közül például ideológiai téren a különböző tulajdonformáknak a szocializmusban lehetséges egymás mellett élésének felismerése (TAKÁCS I. 1981, BEREND T.I. 1980), a társadalomtudományok területén a dogmatikus „sztálini” osztályelmélet átértékelése (FERGE 1981, KOLOSI 1981), a gazdaságban a piaci mechanizmusok és a központi elosztás rugalmas összehangolásának követelménye (NYERS R. — TARDOS M. 1982, BAUER T. 1975), a közigazgatás reformja: évszázadok folyamán érlelt és a gyakorlatban próbált elméletek ütközése alapján formálódott ki. Ma már — visszatekintve három évtized változásaira — azt lehet mondani, hogy a struktúra-változás kemény harcok, visszalépések árán ugyan, de folyamatossá és általánossá lett, ám a településtudomány a 60-as években kialakult defenzív jellegű helyzetéből, „következményjellegű” alapállásából még alig mozdult el. Ha tágabb — doxiadiszi — hagyományokon településtudománynak értelmeznénk az építészettől a településrendszer egészének fejlesztéséig terjedő tevékenységeket, láthatnánk, hogy sajnálatosan nagy vereségeket szenvedett e tágan értelmezett szakma. A „kívülállók”, az „életben” és az „irodalomban” szerzett tapasztalatok alapján a településtudomány művelőit, gyakorlóit hibáztatják a lakótelep-építés építészeti, urbanisztikai kudarcáért, a településhálózat-fejlesztés koncepciójának eltorzult eredmény(telenség)éért, melyeket nem feledtetnek a településfejlesztés néhány, kétségkívül organikus, de egyedi, szép példái sem.

A hibák — akárcsak az eredmények — természetszerűleg az általános társadalmi fejlődés következményei is.

Összehasonlítva azonban a településtudománynak az elmúlt évtizedekben elfoglalt helyzetét környezetével, feltűnő az urbanisztikai jellegű kutatások, elemzések szükségessége. Ez nyilván elősegítette az említett hibák kialakulását, hiszen megbízható elméleti ismeretek hiányában a gyakorlat sem lehetett kielégítő. Ami a te-

vékenység lényegét, azaz a társadalmi haladás és a településrendszer fejlődésének összefüggéseit: a társadalmi-területi vizsgálatokat illeti, a 70-es évek fordulóján bekövetkezett törés óta néhány jeles kivételtől eltekintve (SZIRMAI V. 1979, TÓTH P. 1981, TOSICS I. — HEGEDŰS J. 1980, illetve VÁGI G. 1981, WIENER GY. 1981, SZEGŐ A. 1972) a település-szociológiai kutatások részben és a település-gazdasági kutatás szinte teljes egészében hiányoznak. A hiányérzet akkor különösen indokolt, ha a kutatások, elméleti munkák ideológiai, filozófiai tartalmát, a korszerű, marxista társadalmi-tér elméletet kívánjuk számonkérni; azokat az elméleti alapvetéseket, melyek a társadalom és a gazdaság területiségét, a településrendszer genezisének, fejlődéstörténetének összefüggéseit tárgyalják.

Az e téren elért eredmények sem elsősorban a szakterületről származnak. Általános filozófiai alapú kísérletként üdvözölhető MENDÖL T., KOVÁCS T. nyomán MIHÁLY A. (1982) törekvése: „Mi, a történelmi materializmus művelői elolvastuk Engelstől a „Lakáskérdés”-t, Marxtól azt, hogy a munkafolyamat eszközei közé tartoznak „tágabb értelemben” az olyan „tárgyi feltételek” is, mint a „hely”, ahol a munkás áll, tevékenységének „hatótere”, a „munkaépületek”, aztán a csatornák, utak, a társadalom „nem osztály jellegű” tagozódásának egyik példaként tartjuk számon a várost és a falut, de mindez: a lakás, a szerszámok, a munkahely, a munkáépület, a gyár és az „országház”, a laktanya és a tanáczház, a város és a falu stb. nem állt össze bennünk egységes képpé. A településföldrajz pl. mindezt egyben látja, látatja. Feltárja a társadalmi anyag komplex tárgyi jelenségvilágának térbeli rendjét...” Tanulmányában MIHÁLY A. azonban szinte teljesen a földrajztudományoknak (településföldrajz, gazdaságföldrajz) sajátítja ki a társadalmi tér vizsgálatát, bár elismeri: „... Ami pedig az építéstudományt, a termelőerők „területi tervezésének” tudományát illeti, ezek a társadalmi térképzés tudományai, a társadalmi tér legfontosabb gyakorlati tudományai...”

Általános filozófiai tételezésű; rendszerszemléletű modellt kezdeményez PÉCSI M. (1980) — szintén a földrajztudomány határainak tágításával — a teljes emberi környezet egységes képbe formálásával, ideértve a településeket is.

A településrendszer általános fejlődését konkrétan és a teljes társadalmi-gazdasági fejlődésbe ágyazottan, de még mindig erősen földrajzi térszemlélettel átitottan tárgyalja GYIMESI S. (1975), mint az európai városfejlődés egy jelentős szakaszát. A mai településhálózat „egészének” kutatását jelentős elméleti kitekintéssel és legnagyobb közvetlen hatással PERCZEL K. (1975) végezte el. E területen kiemelkedő szakmai és politikai sikere a megintcsak földrajzi iskolát képviselő ENYEDI-nek (1978) és BELUSZKY-nak (1980) volt a faluhálózat mély elemzésével, s abban az elmúlt évtized fejlődési „negatívumainak” tettenérésével. Ez utóbbi kutatási eredmények azonban már sokkal pragmatikusabb vizsgálatnak köszönhetőek. Általános rendszertételezésük is sokkal rejtettebb, módszereik már kifinomultabbak. E kutatások háttéréként megbízható bázisként a hagyományos statisztikai elemzések állnak (BARTA B. 1980, KOVÁCS T. 1980). E két iskola (a statisztikus és a földrajzos) hat a leginkább az igazgatási-politikai munkára is, hisz az azt meghatározó egyéniségek elméleti munkája is e szemléletben fogant. (SZOBOSZLAI GY. 1980, BARTKE I. 1979, LACKÓ L. 1982, FRANCZIA L. 1975).

Ha körültekintünk, és a társadalomtudományok, valamint a településtudo-

mány csatlakozási pontjait vizsgáljuk, még sok részeredmény ellenére is (VÉCSEY P. 1981, SZÁNTÓ ZS. 1979, VALÉR E. 1983) a településtudományi kutatások (kutatók?) hibájaként leginkább az róható fel, hogy nem voltak képesek szélesebb körűen felkelteni az érdeklődést, és mindazon tudósok munkásságának eredményét felhasználni, akik lehetséges találkozási pontot jelöltek ki.

E határtudományok közül: BEREND T.I. (1971) szinte valamennyi gazdaságpolitikai elemzése foglalkozik a településrendszer, a városok és falvak gazdaságtörténetével, FERGE ZS. (1969) már 1962-ben a városiasság és a falusiasság (urbanizáció) kategóriáinak részletes mutatószámrendszerét dolgozta ki, s mind a mai napig szociálpolitikai célzatú értekezései alapvetően a területi szemléletet is bizonyítják. LOSONCZI Á. (1977) életmódkutatásai irodalmi szinten tárgyalják az életmód történeti-területi típusait, s mindezek nem kevésbé érzékelhetők HANÁK Péter munkásságában. HANKISS E. (1978) életminőség vizsgálatai, társadalmi értékelemzései mindenkor a területi egyenlőtlenségekre is visszautalnak, KOZMA T. (1981) oktatásszervezési javaslatai pedig egyenesen területi jellegűek. Nem kisebb jelentőségű GÁNTI T. (1976) általános világképe vagy VÁMOS T. (1983) elmélete a kooperációs rendszerekről, melyek szinte sugallják a társadalmi-kulturális-szervezeti analógiákat. A fentiekben csak utaltam mindazokra a szemléletet meghatározó tudományos munkákra, melyek „elkerülik” a konkrét településtudományi kutatásokat. A témakört tárgyalva külön ki kellene térni KOLOSI T. (1982) és munkatársai rendkívül figyelemreméltó érdeklődésére a térbeliség iránt.

Én úgy látom, hogy szakmánk magára maradása annak tudható be, hogy hiányzik az az elméleti tisztaság és politikai kiállás, amely az elmúlt évtizedben a „reform” körül kibontakozó mozgalmakban helyet jelölt volna ki a településtudománynak. Az előzőekben leírtakhoz kapcsolódó tudományos eredmények túlzottan problémamentesek voltak, igen sokszor kizárólag legitimációi egy meglévő, de sajnos alapvetően osztott (rendezés – fejlesztés – szervezés) tudományos képnek és gyakorlati munkának. Egyrészt elvontságuk (BRENNER J. 1982, GERLE GY. 1976), másrészt túlzottan technikai jellegük (MEGGYESI T. 1973) nem volt szélesebb (politikai) érdeklődést keltő, s más nagy tudományos értékű elemzések (FARAGÓ K. – MAJOR M. 1979) vagy szintézis-kísérletek (KŐSZEGFALVI GY. 1982) sem váltották ki a közvetlen elsajátítás lehetőségét, azaz nem váltak közismertté.

A közgazdászoknak és szociológusoknak a településtudomány iránti érdekelenné válása annál is feltűnőbb, mert időközben külföldön, haladó marxista elvi alapokon, a filozófiai megközelítéstől a részletekbe menő gyakorlatiasságig, kiváló tudósok sora alkot, formál elméletet a társadalom térbeliségéről, a településrendszer és a társadalmi rendszer kölcsönhatásairól (LEFEBVRE, H. 1972, LEDRUT, R. 1980, CASTELLS, M. 1972, ALVARENGA, A. 1980, PELLEGRINO, P. 1973). És itt nem valamilyen elvont gondolkodásról van szó, hanem olyan kísérletről, melybe beleilleszthetők VITRUVIUS, PALLADIO, LE CORBUSIER, A. AALTO, Christopher ALEXANDER tanai, hogy csak néhány olyan nevet említek, melyek leggyakrabban szerepelnek, és a hazai urbanizációs gondolkodásunk alapozói, vagy kissé technicista jellegű felfogásunkhoz közelálló gondolatokat képviselnek. E „bevezető” kissé csapongó, eklektikusnak nevezhető felsorolását azzal kívánom még bővíteni, hogy felhívom a figyelmet arra: a leírtakban feszegetett, a társadalom fejlődését térben is tár-

gyaló, véleményem szerint alapvető témakörben, ma is leginkább ismert és elfogadott kutatásokat SZELÉNYI I. (1979) végzi.

Hiába sorolnám tovább azokat a kutatási eredményeket, melyek az utóbbi években a szakmában különösebb érdeklődést kiváltottak, szemléletükben még nem állottak össze egységes egészzé. Ezt — sajnos — igazolják az évtized igen kis eredményt szülő metodikai vitái, az igen lassan megújuló tervezési gyakorlat. A települések, illetve a településrendszer egészére kiterjedő új kutatási elgondolások (OT, ÉVM, VÁTI...1986.) továbbra is néhány és e szempontból lényegi strukturális tisztázatlanságra hívják fel a figyelmet. Az eddigi kutatási eredmények és a rájuk épülő fejlesztési elgondolások

- településtudományi szempontból nem tisztázták a társadalmi fejlődés és a térbeliség viszonyát,
- továbbra is következmény-jelleggel, alárendelten kezelik a településrendszert a gazdasággal szemben (melyből össztársadalmi szempontból a cél és eszköz viszonyának felcserélése adódik),
- a fentiekből következően nincs meghatározva a településrendszer fogalma, tartalma, struktúrái és elemei, valamint azok egymáshoz való viszonya,
- továbbra is túl általánosak az urbanizáció törvényszerűségeinek megfogalmazásai és hatásuk a településrendszer egyes elemeinek fejlődésére, valamint nem eléggé ismert a fejlődési folyamat mechanizmusa,
- a települések megfelelő osztályozásának hiányában (megfelelő „etalon” híján) nem kísérhető figyelemmel az elmozdulás, s az nem viszonyítható egyértelműen sem környezetéhez, sem önmagához.

E tanulmány megírásakor nem arra vállalkozom, hogy e súlyos kérdésekre választ adjak. Erre sem felkészültségem, sem a keretek nem alkalmasak. Inkább arra, hogy egy sajátos szemlélet alapján bizonyos ismereteket rendszerezni próbáljak, válaszokat vázoljak fel.

I. Vázlatos indoklás a térszerkezeti modell kidolgozásának szükségességéhez

Az elmúlt fél évszázad döntően extenzív jellegű, gazdasági növekedésre orientált szemlélete, amely a szocialista országokban azt is eredményezte, hogy a termelőerők fejlesztése a társadalomfejlesztés eszköze helyett időről időre célként is konkretizálódott, elsődlegesen a termelő szféra anyagi-fizikai reálfolyamatainak erősítését szolgálta. A „termelőerők” és a „termelési viszonyok” vagy gyakorlatiasabb megfogalmazásban a „reálszféra” (a termelés, a termékek, az erőforrások, fogyasztás) és a „szabályozási szféra” egymással összehangolt szabályozási egységek együttese (KORNAI J. 1971) dualizmusának késői tudatosulása, és vele együtt a szabályozási szféra elméletének — a szervezet-, szabályozás- és információelméletek — késedelmes elterjedése hátráltatta az intenzív, strukturális átalakulások kibontakozását. E korszakban elkerülhetetlen volt, hogy a „terület”, illetve a település ne mint a gazdasági érdekek vetülete jelenjék meg. Ezért a regionális és településszintű elemzések jelentős hányada a konkrét fizikai teret passzívan, a dinamikus, úgynevezett (absztrakt) gazdasági tér részeként értelmezte. (PERROUX F. 1971)

A terület (egy régió vagy település) ekkor úgy jelenik meg „mint a gazdaság különböző egységei közötti kapcsolatok statisztikailag megfogalmazott elszámolási egysége” (CLAVAL P. 1973). A nemzeti, regionális vagy lokális szintű elemzésekhez felhasznált matematikai eszközök legfontosabbja a LEONTIEFF által kidolgozott input-output táblák voltak, melyekben szintén elsősorban az egyes ágazatok területi kapcsolatai szerepeltek.

A gazdasági rendszer intenzifikálásának folyamata a reálszféráról fokozatosan a szabályozási szférára irányítja a figyelmet. A hangsúly ezáltal az anyagi folyamatokról a szellemi tartalomra kerül, a szervezetek, az irányítás, a szabályozás és a döntési mechanizmusok megismerése és tudatos befolyásolása válik elsődlegessé. Mindez a területi és települési problematikában is fokozatosan a folyamatokra helyezi a hangsúlyt, és így az egyes elemek (települések) elszigetelt, növekedés-orientált szemlélete helyett a területi munkamegosztásra tereli a figyelmet. Csakhogy amíg a gazdaságban a reálszféráról az ágazati tagozódású szabályozási szférára törésmentesen, folyamatosan helyeződik át a hangsúly, addig a területi, települési összefüggésekben a munkamegosztást reprezentáló szabályozási szféra struktúrái nagyrészt feltáratlanok. Ennek oka, mint azt az előzőekben már érintettük, hogy a területi munkamegosztás szemlélete eddig lényegében nem volt más, mint az ágazatok közötti munkamegosztás területi vetülete. Ezért is szükséges a területi anyagi-fizikai és szabályozási struktúrák mélyebb megismerése, és összefüggéseik által a területen lezajló folyamatok rendszerének megismerése.

Ezt különösen aktuálissá teszi, hogy az elmúlt fél évtized folyamán felgyorsult a társadalom és a gazdaság strukturális átalakulásának folyamata. Ez a változás, ellentmondásai mellett, olyan új minőségi jegyeket is hordoz, melyek következtében megváltozott a társadalom és a gazdaság térbeli kapcsolatainak a jelentősége is. E strukturális átalakulás — ha sokszor külső kényszer hatására is — a területi jellegű társadalmi-gazdasági adottságok felértékelődéséhez vezet. Alapvető szemléletváltozást igényel egyes nagy fontosságú erőforrások: elsősorban a társadalmi és a természeti-művi erőforrások jelentőségének megítélése.

A településrendszer, mint a tevékenységek sajátos kerete és mint műszaki-fizikai környezet is, a társadalmi-gazdasági újratermelési folyamat egyik *meghatározójává* vált, politikai-társadalmi rangja emelkedőben van. Ezt tükrözi, hogy a legmagasabb társadalmi fórum, a Parlament is megvitatta és elfogadta a települések jövőjéről szóló előterjesztést.

A népgazdaság hosszú távú fejlődésére, korlátaira, lehetőségeire, feladataira készített elemzések bizonyítják, hogy az 1980-as évektől kezdődően a külgazdasági feltételek romlása, illetve ezeknek továbbgyűrűző hatásai mellett a *belső strukturális* meg nem felelés képezi a gazdasági növekedés egyik legfontosabb korlátját. A gazdaságban bekövetkezett fordulópontra a területfejlesztésben és a területrendezési tevékenységben is *további* elmozdulást kell, hogy eredményezzen. Az igényelt vagy egyszerűen csak bekövetkező változás, az extenzív tartalékok kimerülése azonban nem jelentheti azt, hogy a társadalom valamennyi szférájában — így a településrendszerre vonatkozóan is — egyértelműen érvényesíthetők a gazdasági struktúraváltozás következményei.

A 80-as évek derekának jelentős felismerése, hogy a fejlődés nagyfokú bizony-

talansággal terhelt. Ennek oka, hogy a társadalmi cél- és értékrendszer is jelentős változáson megy át. Az már világossá vált, *hogy gazdasági reform társadalmi reform és a politikai felépítményrendszer mechanizmusainak átértékelése nélkül nem lehetséges*. Várat azonban magára még az autonóm struktúrákból építkező területiségnek a kultúra és a gazdaság összefüggés-rendszerében történő, a *kölcsönhatásokat* is értékelő megmérettetése.

A gazdasági struktúrának a közvetlen előttünk álló éveket döntően befolyásoló változásához is szükséges – térségenként és településtípusonként eltérően kezelendő – tényezők közül – a teljesség nélkül – kiemelhető:

- az az igény, mely szerint az életszínvonal rövidebb-hosszabb távon várható stagnálását, az életkörülmények és *életmód* javításával, kiegyenlítésével, a választási lehetőségek bővítésével kell korrigálni. Az *életkörülmények* javulásában növekvő szerepe lesz a települési viszonyoknak, nő a lakosság igényessége a környezettel szemben, ugyanakkor fokozódik a környezet terhelése,
- általában az erőforrások, de különösen a hazai erőforrások hasznosítása iránt megnövekedtek a követelmények. Az előttünk álló hosszabb időszak első felében a gazdasági növekedés feltételei várhatóan még korlátozottak maradnak, de a megcélzott intenzív növekedési szakaszban megnő a szerepe az ország potenciális adottságainak, tartalékainak,
- mind a társadalmi, mind a gazdasági célok megvalósításában fokozódni fog a megfelelő szintű infrastruktúra iránti igény. Nő a hálózati infrastruktúra, az üdülés – rekreáció és az egyéb műszaki létesítmények iránti igény, valamint azok területi szükséglete,
- különös hangsúlyt kapnak már a közvetlen jövőben is a munkaerő és a szakképzés iránt megerősödött igények és általában az innováció, nem utolsósorban a szellemi potenciál térbeli megoszlásának kérdései.

A meglévő területi struktúrák minősége a jövőben alapvetően befolyásolja a termelés térszerkezetének változását, mivel a termelőerők területi fejlődésére már nem a makroszintű beavatkozásra épülő makroszintű területi átrendeződés lesz a jellemző, hanem a kisebb térségeken belüli átcsoportosulás.

A társadalmi értékrend is új, területi jellegű elemekkel gazdagodik:

- a szocializmus társadalomképének újjá formálásához szervesen hozzátartozik a településrendszer, az intézményrendszer térbeli megfeleltetése, a társadalom térbeli mobilitásának, az információ-, az ember- és az anyagáramlás feltételeinek biztosítása.
- A létbiztonság alapvetően a teljes foglalkoztatás és a szociális gondoskodás biztosítását jelentette az eddigiekben. Mivel a következő hosszú távú időszakban általában a munkaerő nem lesz a fejlődés szűk keresztmetszete, így a teljes és hatékony foglalkoztatás kap hangsúlyt. Ennek a feladatnak szerves tartozéka a „hol” és a „milyen körülmények között” kérdésének megválaszolása is.
- Az értékrend változásában jelentős tényező a társadalmi egyenlőség, egyenlő esélyek elve. Az esélyegyenlőség biztosítása indirekt módon a *lehetőségek* biztosításával érhető el, ezért egyfelől a területi-társadalmi adottságok felszínre kerülését, működését kell elősegíteni, másfelől az önhibáján kívül

hátrányos helyzet, így a *területi-települési* hátrányok megszüntetésére kell törekedni.

A „*területiség*” jelentőségét tovább hangsúlyozza, hogy súlyponti feladat az infrastrukturális szolgáltatásokhoz való hozzájutás és hozzájárulás esélykülönbségeinek kiegyenlítése, az életkörülményekben lévő különbségek, különösen: a meglévő települési, lakás, kulturális különbségeknek rétegek és társadalmi csoportok közötti mérséklése. Jelentős területi következményei lesznek a társadalmi értékek és célok közül, a tulajdonformák és szervezeti formák gazdagodásának, különös tekintettel a *települések közösségi tulajdonának* lehetséges új formáira.

A korábbi dinamikus gazdasági fejlődés természetszerű következményeként, továbbá várhatóan a stabilizálás és egy későbbi dinamikus fejlődési szakasz előkészítéséből adódóan, az elkövetkező időszakra esik a társadalmi igények jelentős növekedése is, a társadalmi elvárások fokozódása, illetőleg a korábbi fejlődési szakaszban felhalmozott problémákkal szembeni tűrőképesség, tolerancia csökkenése. Politikai jelentősége van tehát annak, hogy a soron következő időszak kettős – társadalmi és gazdasági – szorításában olyan településfejlesztési gyakorlat alakuljon ki, amely a települési életkörülmények javulását az eddiginél lassúbb gazdasági fejlődési ütem mellett is elő tudja segíteni.

Az elmúlt évtized gyakorlatától eltérően alapvető cél kell legyen, hogy – elsősorban – a területrendezés „*késedelmes reakciója*” helyett aktív, megelőző stratégia kerüljön megfogalmazásra. Ezt indokolják még azok a vizsgálatok is (BARÁTH E. 1982), melyek a településrendszer fejlődését elemezve kimutatták, hogy:

- a térbeli elkülönülésben a társadalmi-kulturális és infrastrukturális meghatározottság erősebb, mint a termelési.
- A szellemi tőke koncentrációja és az ipari (álló-)tőke koncentrációja nem mutat a kívánatosnak megfelelő korrelációt. Csökkenti az innováció felgyorsításának lehetőségét, hogy nagy az eltérés a felsőfokú képzetek és a szakmunkások által dominánsan reprezentált térségek, települések között.
- A szociális infrastruktúra jelenség-komplexum mögött egy centrum – periféria viszonyrendszer áll, melynek központjában fő meghatározó a szellemi tőke koncentrációja, perifériáján pedig fő dependens a gazdaság produktív szférája.
- A társadalmi és a területi (települési) rendszer valamennyi szintjén jelentős az egymáshoz viszonyított fejlettségben az eltérés. Míg a felsőbb szinteken a települések fejlettsége elmarad(!) a társadalométól, addig „középen” és „alul” a társadalom rétegződése mutat jelentős elmaradottságot a településhez viszonyítva (BARÁTH 1981).

Gondolatmenetünk lényegi kiindulópontja tehát, hogy a társadalmi haladás, *a termelőerők és termelési viszonyok történelmi fejlődési folyamata a figyelmet törvényszerűen a területi jellegű összefüggések irányába tereli. Kikényszeríti a gazdasági (termelői-fogyasztói) vertikális, a termék útjára orientált szemlélet kiegészítését dialektikus párjával: a horizontális jellegű területi összefüggések szemléletével.* Ezért erőfeszítést kell tenni a területi rendszer összefüggéseinek felkutatására, elemzésére, a rendszer működésének megismerésére és szabályozására.

II. A térszerkezeti modell logikája

A településeket, a területi szerkezetet tehát a természeti-társadalmi-gazdasági tényezők közötti sajátos belső összefüggésként, önálló rendszerként kívánjuk vizsgálni (lásd részletesen: BARÁTH E. 1976, 1980). Kiinduló – modellképző – szemléleti rendező elvünk az, hogy az objektív valóság elemi rendszereit alkotó végtelen sok összefüggésből a társadalmi-gazdasági mozgásformákat alapvetően kettős jelenség jellemzi:

- a tevékenységek, amelyek valamennyi mozgás, változás, fejlődés alapjai és
- a tér (terület), amelyben (ahol) valamennyi tevékenység végbemegy:

TÉR	TEVÉKENYSÉG
-----	-------------

A fenti általános fogalmak helyett célszerű a területi rendszert jobban közelítő, részletesebben indokló fogalmakat behelyettesíteni.

TERMÉSZETI MŰVI TEREK	TÁRSADALMI-GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGEK
--------------------------	---------------------------------------

Célszerű e fenti fogalmakat tovább gazdagítva a tevékenységeket a rendszerbe illesztés érdekében részletesebben jellemzett „funkció” fogalommal, a tereket pedig a gyakorlati fogalmakkal jobban összevethető „környezet” fogalommal kiegészíteni.

TERMÉSZETI, MŰVI (TEREK) KÖRNYEZET	TÁRSADALMI-GAZDASÁGI (TEVÉKENYSÉGEK) FUNKCIÓK
--	---

Az objektív valóság e meghatározó, alapvető kettőssége magában hordozza mindazon dialektikus ellentmondást (egységet), amely mondanivalónk szempontjából alapvető. Jelenti egyúttal a szubjektív és objektív, a változás és állandóság, az idő és a tér, valamint a filozófia megannyi – számunkra a fentiekén túl már kevésbé közvetlenül alkalmazható – fogalompárjait. Hiányoznak azonban a kettő kölcsönhatását szervezők a fogalomrendszer „felépítményi” tartományában szereplő tudati, akarati tényezők, a normatív, szabályozási és irányítási elemek és az azokat megtestesítő, a működést biztosító szervezetek. Továbbfejlesztve az előzőeket:

1. TERMÉSZETI	2. TÁRSADALMI- GAZDASÁGI	3. KÖLCSÖNHATÁSOK
MŰVI (TEREK)	(TEVÉKENYSÉGEK)	(„szervezetek, normatív elemek”)
KÖRNYEZET	FUNKCIÓK	

E belső megosztottságot figyelembevéve nevezzük az egyes fogalmakat (elemeket) és az azokból épített rendszert „orientált”-nak, hiszen az elemek orientációja figyelhető csupán meg, tartalmuk nem kizárólagos és ellentmondásmentes. Így e fenti orientáltság

alapján az előzőekben jelzett elemi összefüggéseket a következő módon ábrázolhatnánk:

1. TERÜLETORIENTÁLT 2. FUNKCIÓORIENTÁLT 3. SZERVEZETORIENTÁLT

A vertikális (ágazati jellegű) és a horizontális (területi jellegű) összefüggések különbözőségeinek, az azok alapján képzett modellek közötti eltérés és kölcsönhatás nagy vonalakban történő bemutatására és a területi rendszer lehatárolására a mellékelt 1. ábrát mutatjuk be.

Az 1.1. ábrán a társadalmi-gazdasági folyamatok vertikális, termékközpontú, ágazati jellegű szerveződését ábrázoltuk. Ezen a vertikumon belül elsődlegesen a munkaráfordítás, az anyag, a költséghatékonyság, az alapanyagtól a végtermék előállításáig húzódó terméklánc a meghatározó. E szerveződési forma természetesen érvényesíthető a társadalmi jellegű folyamatokra is. Ilyen vertikum pl. a munkaerő „bővített újratermelési” folyamata is (óvoda, általános iskola, középiskola, főiskola stb.).

Az 1.2. ábrán is ugyanazokat az elemeket tüntettük fel, azonban a térben egybeeső elemeket összerendeztük, és így — a lokalitásból következően (a távolságból adódó) —, a távolság megtételéhez szükséges idő, szállítás stb. is hozzájárul a vertikális rendszer működéséhez. Ez az úgynevezett ágazati rendszer területi vetülete.

Az 1.3. ábrán szemléltettük, hogy minden egyes termelő és nem termelő egység funkciójához ugyanazon területi „szolgáltatások” szükségesek. Ezek:

- természeti és művi erőforrások, területek és építmények,
- műszaki (szállítási infrastruktúra),
- társadalmi (munkaerő-) erőforrások.

E területi funkcionális kapcsolatok az ágazatitól minőségileg eltérő területi rendszert strukturálisan meghatározó jellemzők.

Az 1.4. ábra a területi funkciók konkrét műszaki-fizikai vetületeinek sémája. Az előzők alapján, természetesen nagy általánossággal, de szemléletesen képezhető a vertikális jellegű, úgynevezett területi-orientált funkció. Általában jellemző tehát mindegyik termelőtevékenységre, a termelőtevékenységek vertikumára, hogy mindegyik egység önállóan — munkaerő + szolgáltatás + anyag (forgóeszköz) — igényes. Az egyes elemi tevékenységek a környezeti és funkcionális feltételeknek megfelelően, elsősorban az ún. forgóeszközök pozitív kínálatából kifolyólag, rendszertelenek. Ebből alakul ki — az úgynevezett „területi munkamegosztás” alapján — az egyes társadalmi-gazdasági tevékenységek termék-orientált „vertikális” útjának térbeli vetülete. E térbeli vetület azonban mindenkor a termelő vertikum szerveződésének függvénye, és nem azonos a területi rendszer tartalmával. A területi rendszer feladata és sajátossága, hogy — a „forgóeszközök” által — megteremtse a társadalmi-gazdasági fejlődés arányos területi feltételeit.

Az úgynevezett „horizontális” jellegű területorientált funkciók alapján meghatározható a területi rendszer, amely a továbbiakban a területtervezés tárgyát képezi. A területi és a komplex társadalmi rendszer kapcsolata az alábbiakban ábrázolható:

Komplex társadalmi rendszer

kultúra-orientált alrendszer	gazdaság-orientált alrendszer	(A társadalmi-gazdasági politikák, célok, progra- mok rendszere)
„Horizontális” értelme- zésű, konkrét (terület- orientált tér)	„Vertikális” értelmezésű absztrakt (pl. gazdasági funkció orientált tér)	
Területi rendszer	Ágazati rendszer	

Az előző gondolatmenet során a területi rendszert határozottan elkülönítettük – összefüggései alapján – az ágazati rendszertől, és sajátos kapcsolatait által el kell különíteni az *ágazati rendszer egyszerű térbeli vetületétől*, a gazdaság és társadalom területi elhelyezkedésének földrajzi, településhálózati értelmezésű determinációjától.

Ágazati rendszer

Terület-orientált	Funkció-orientált	(Általános társadalmi-gaz- dasági célok, programok, politikák)
A társadalmi-gazdasági rendszerek fejlődésének térbeli vetülete	A társadalmi-gazdasági funkciók fejlesztése	

Az előzőeknek megfelelően a területi rendszeren belül is megkülönböztethető a területi rendszer térbeli vetületeinek, illetve kapcsolatainak fejlesztésére irányuló tevékenység.

Területi rendszer

Terület-orientált	Funkció-orientált	(Területi célok, progra- mok, politika)
Műszaki-fizikai elemek	A műszaki-fizikai struktú- rákat meghatározó területi, funkcionális összefüggések	

A fentieket egy táblázatba rendezve:

Komplex társadalmi rendszer

Területi rendszer		Ágazati rendszer	
Terület-orientált elemek	Funkció-orientált elemek	Terület-orientált elemek	Funkció-orientált elemek
(területrendezés)	(területfejlesztés)	(ágazatrendezés)	(ágazatfejlesztés)

A területi rendszer lehatárolására az alábbi hipotézist állítottuk fel: területi rendszeren a területen történő társadalmi-gazdasági tevékenységek, ezek környezeti (természeti és művi) és humán feltételrendszerét, valamint mindezek kölcsönhatását és működését, szervező, irányítási és szabályozó tényezők együttesét, dialektikus egységét értjük. A rendszer értelmezésében a terület egyrészt a társadalmi-gazdasági tevékenységek hatótere, másrészt a hely, amelyen a tevékenységek szükséges környezeti és humán feltételrendszere jelen van. Dimenzióját tekintve ez konkrét, azaz földrajzi tér, amelyre a területi tervezés (fejlesztés és rendezés) irányul. Különbözik az absztrakt, gazdasági tértől (pl. ágazat), amelynek konkrét vetületei realizálódnak területi rendszer(ek) elemeiként. Ezeknek a dimenzióális eltéréseknek a következtében szemlélhető a területi rendszer a társadalmi-gazdasági ágazati rendszer mellett, mint egymást feltételező (egymás révén létező) kategóriák. (A két rendszer különbsége jól jellemezhető – mint előbb láttuk – a területi rendszer horizontális jellegével, amely ebben az esetben topográfiai egymásmellettiiséget is jelent, s a társadalmi-gazdasági ágazati rendszer vertikális sajátosságával, amely utóbbi már az absztrakt gazdasági tér dimenzióinak megfelelően értelmezhető.)

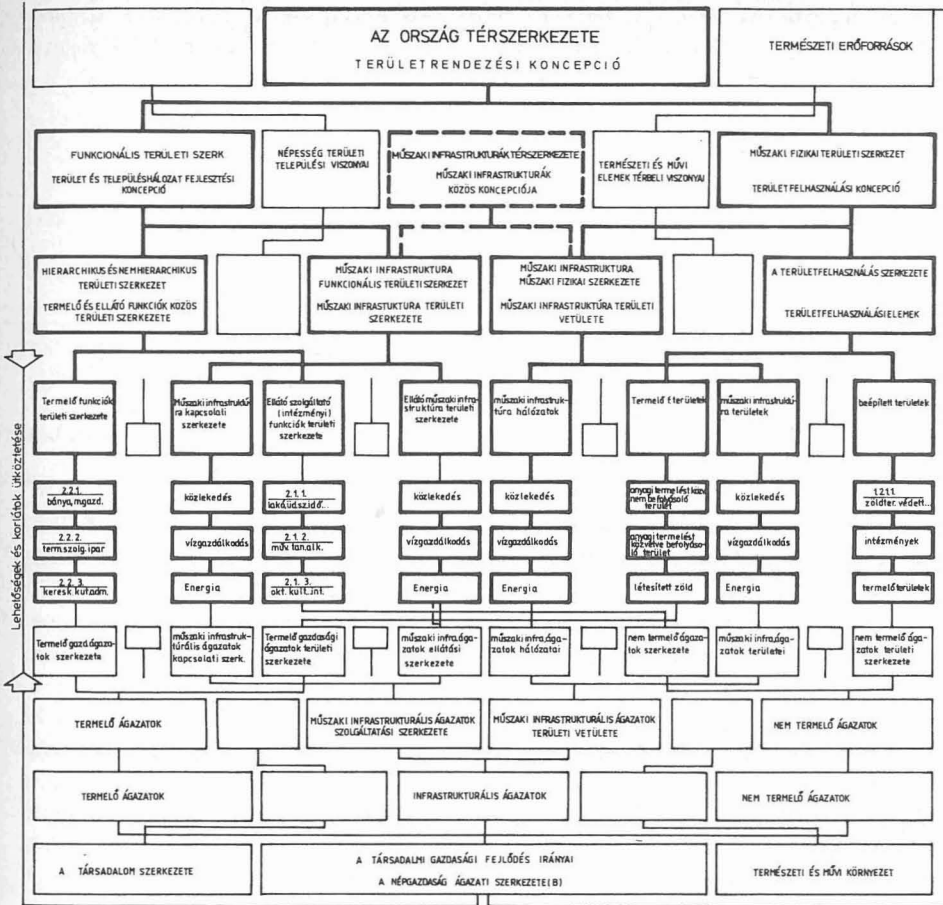
Mivel a területi rendszer elemei részben azonosak a társadalmi-gazdasági ágazati rendszer területileg konkrétan megjelenő, de egymással s a természeti környezetükkel való kölcsönhatásukban szemlélt elemeivel, ezért a horizontális összefüggésekkel jellemzett területi s a vertikálisan tekintett ágazati rendszer együttesen jelentik a társadalmi rendszer komplex egységként való felfogását (beleértve a társadalomnak a természeti környezettel fennálló viszonyait, „anyagcseréjét” is). Ezért az ágazati rendszer is – mint a területi – alrendszerek együtteseként értelmezhető, ahol a különbség a területi struktúra rendszereitől ezek átfogóbb, absztraktabb jellegéből következően *eltérő célorientáltságából* származik. Egyszerűsítve a problémát, úgy tekinthetjük a *célok* szempontjából ezeknek a rendszereknek a működtetését, hogy a területi struktúra inkább „kultúra-orientált”, míg az ágazati struktúra inkább „gazdaság-orientált” jellegű.

A társadalmi célok meghatározzák a komplex rendszer működési viszonyait, s így az e célokat kialakító kulturális-gazdasági programok, politikák (amelyek egyézersmind a társadalmi rendszer működésének „termékei” is) irányítása alatt áll. Így a területi rendszernek a működését is a társadalmi-kulturális célok, politikák szervezik a komplex rendszer részeként.

A területi rendszer felépítési elve tartalmazza a rendszer statikus és dinamikus elemeinek összefüggéseit is. A területi rendszer három szinten épül fel:

- első az elemek taxonómiai szintje. Ez a területi elemeket funkcionális és műszaki-fizikai tulajdonságai alapján rendszerezi,
- a második szint a különböző rendszerezett elemek közötti összefüggéseket értékeli (statikus struktúra),
- a területi rendszer harmadik szintje az összefüggések minőségét és változási dinamikáját tartalmazza. (Dinamikus struktúra, lásd részletesen: BARÁTH E. 1982.)

A statikus struktúra koordinátarendszerben került értelmezésre. A koordinátarendszer egyik oldalán a funkcionális és műszaki-fizikai elemek helyezkednek el, a másik oldalán pedig a különböző szerveződési formák és szervezetek vannak meg-

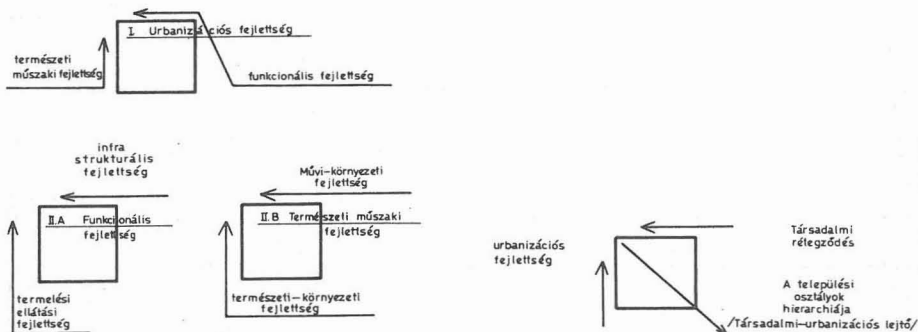

2. ábra

fogalmazva. (2. ábra) A vízszintes koordinátarendszerek az ágazati és a területi rendszert választják el. A statikus struktúrában a műszaki-fizikai és a funkcionális elemek újrarendezése történik meg. A szervezeti rendszerek az alap-koordinátarendszerben a dinamikus oldalt képviselik. Ugyanez a koordinátarendszer később az egyre finomabb elemekre felbontott modellben ismételtelen megjelenik, és pl. minden funkció, mint funkció-orientált és mint terület-orientált funkcióként (azaz fejlesztés-, illetve rendezés-orientált funkcióként) tovább osztódik, és ez a belső dialektika a teljes rendszerben következetes felépítést eredményez. A statikus struktúra egyes szintjei a társadalmi tényezőkkel, a társadalom térbeli szerkezetével is összevetésre kerülnek, az azokkal meglévő kölcsönhatást is bemutatják. (A társadalmi környezeti elemek a cél-eszköz viszonylatot építik a modellbe.)

- Az elemi szint a népesség demográfiai viszonyát tartalmazza.
- Szerkezeti szinten a népesség területi, települési szerkezete jelenik meg a települési viszonyokkal összevetve.

- Rendszer-szinten a társadalom térbeli szerkezetének a fejlettségre, elmaradottságra jellemző összegzése kerül a területi rendszer urbanizációs fejlettségének szintézisével összevetésre. (3. ábra)

3/a

3/b

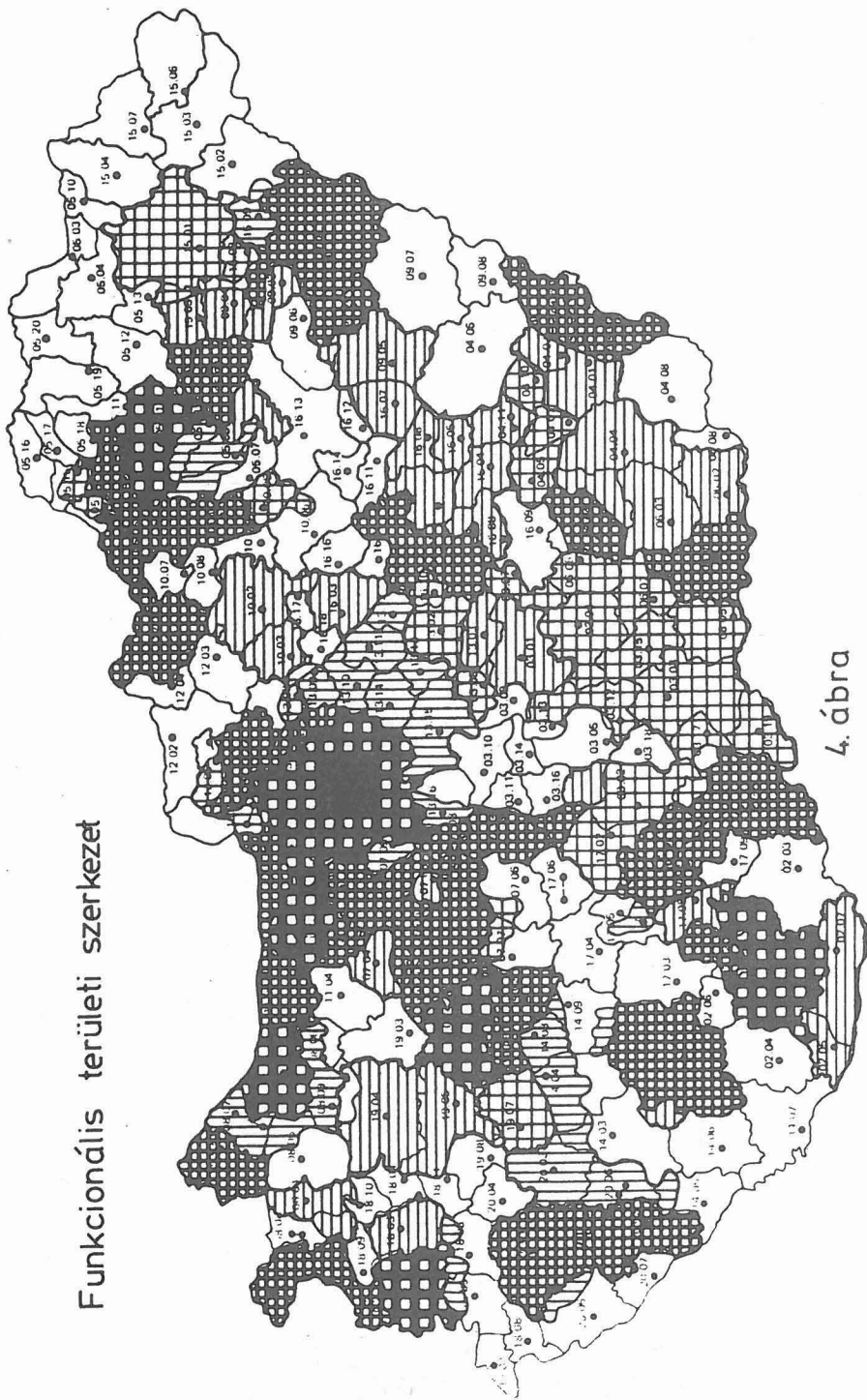
A területi rendszer konkrét formája a településrendszer. Az elemeinek fejlettségét kifejező osztályozás elméletét a rendszer előzőekben leírt, úgynevezett statikus struktúráján mutatjuk be. A rendszer egyes elemeit osztályozhatjuk tevékenységei (funkció), sokoldalúsága, fejlettsége, valamint a művi (átalakított) természeti környezete elemeinek mindenkori állapota, valamint a települések, körzetek külső-belső kapcsolatainak jellege, erőssége, gyakorisága alapján.

A műszaki fejlettséget az épített, illetve igénybevett környezet funkcióira való alkalmasságával és az egységnyi területre jutó tevékenység mennyisége és sokfélesége alapján, míg a funkcionális fejlettséget az egyre magasabb szinten kielégített társadalmi igényekkel mérhetjük. (A kölcsönhatásban álló termelő és nem termelő tevékenységek dinamikus egyensúlyával.) A funkcionális fejlettség alapján rangsorolt elemek osztályai alkotják a (hagyományos értelemben is vett) településhálózatot (funkcionális területi szerkezet), míg a műszaki-fizikai tulajdonságok alapján épül fel a műszaki-fizikai szerkezet (műszaki hálózatok által kialakított szerkezet), területfelhasználás. E két szerkezet együtt alkotja az úgynevezett „tér szerkezetet” (4. – 5. – 6. ábra).

A funkcionális és műszaki-fizikai területi szerkezet esetében a fejlettséget a különböző intenzitási kategóriákban fejezzük ki. Az egyes intenzitási kategóriák ezen alrendszerek további alrendszereiből, tehát a teljes térszerkezetet szimbolizáló területi rendszer elemeiből vannak felépítve. Az intenzitási fok azt fejezi ki, hogy az egyes térségekben, körzetekben, településekben jelenlévő társadalmi, gazdasági tevékenységek és az alapul szolgáló infrastrukturális ellátottság, illetve az egyes körzetek közötti infrastrukturális kapcsolatok milyen fejlettséget értek el. Az alkotók azonos, arányos fejlettsége esetén intenzív, megfelelő kapcsolati arányok hiányában, illetve alacsony szintű meglétében extenzív, ezeknek eltérő aránytalan fejlődése esetében pedig különböző specialitásokat fogalmazhatunk meg. Ebben az egyes alrendszerek arányos fejlettségéből képezzük a térségekre jellemző területi (fejlettségi) intenzitást, illetve az intenzitás (időbeli) változását.

Intenzíven fejlett térségekre, településcsoportokra jellemző: a települések közötti

Funkcionális területi szerkezet

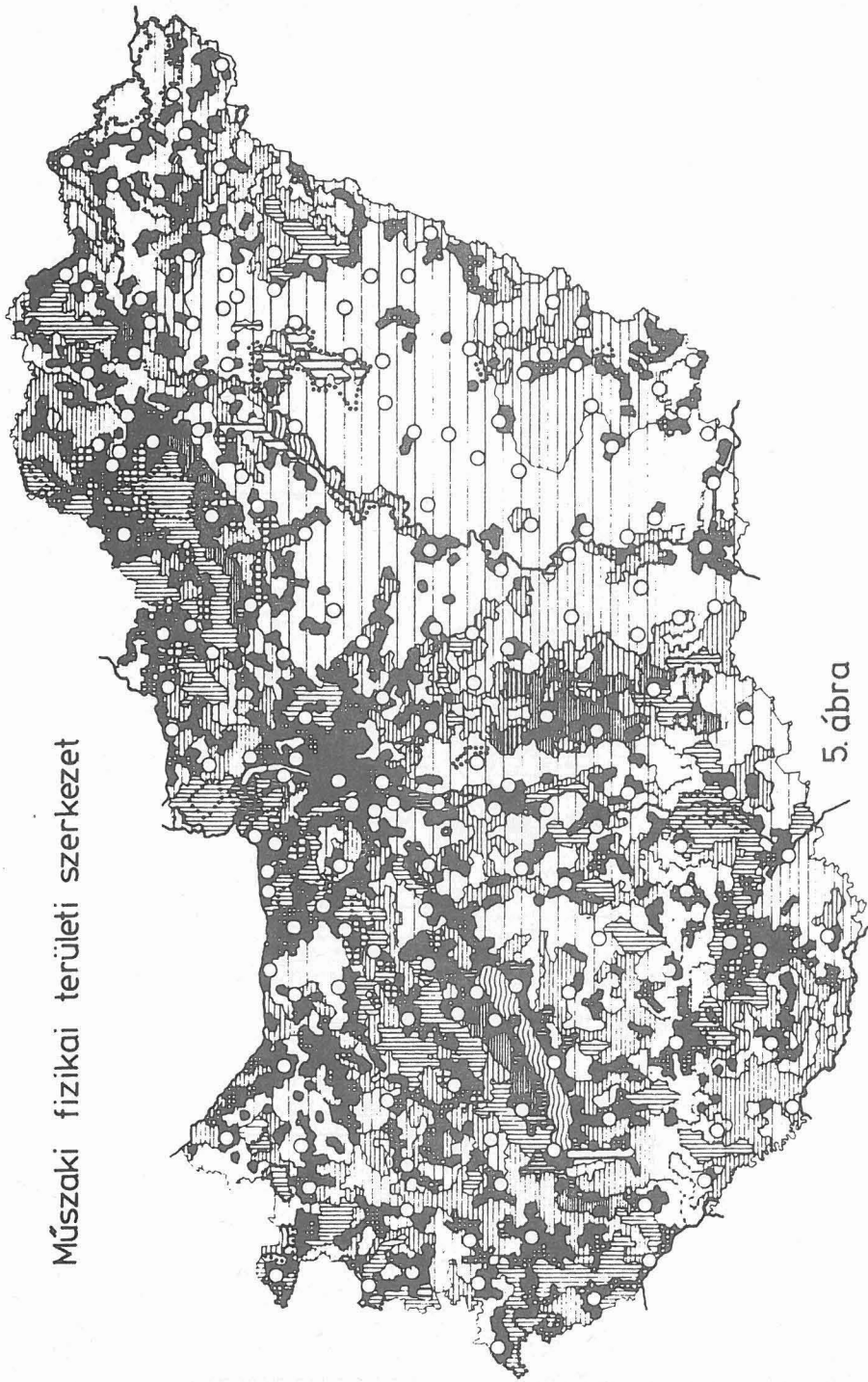

4. ábra

4. ábra jelmagyarázata

	BUDAPEST
	Magasan urbanizált agglomerációs jellemzőkkel rendelkező, dinamikus fejlődő térségek
	Urbanizált, de agglomerációs jellemzők nélküli központi helyzetű fejlődő térségek
	Negy térségileg egyensúlyos, alacsony dinamikus térségek
	Negy térségileg periférikus, fejlődő térségek viszonylag fejlett központtal
	Másodlagos agglomerációs jellemzőkkel rendelkező alacsony dinamikus térségek
	Nagy térségileg periférikus, a többi térséghez viszonyítva elmaradó térségek

Műszaki fizikai területi szerkezet

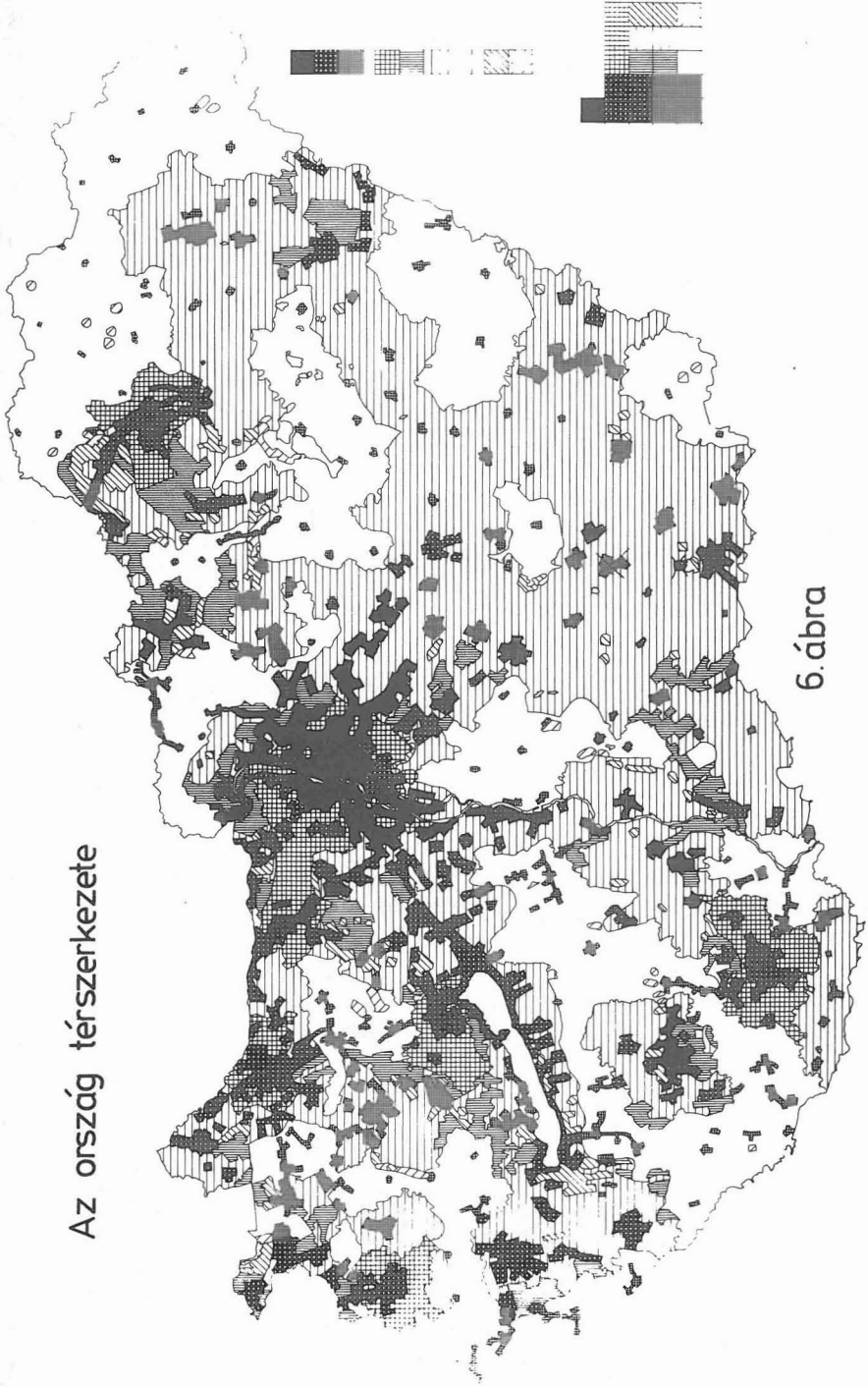

5. ábra

5. ábra jelmagyarázata

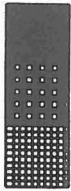
	VÁROSOK, VÁROSI JOGÚ NAGYKÖZSÉGEK	TELEPÜLÉSEK
	KÖZSÉGEK	
	MŰSZAKILAG IGÉNYBEVETT ÖVEZET 1. (Másodlagos települési, beépített területek)	MŰSZAKILAG
	MŰSZAKILAG IGÉNYBEVETT ÖVEZET 2 (Bányák, lelőhelyek, egyéb műszaki igény- bevételtek)	
	MEZŐGAZDASÁGI ÖVEZET 1. (Ártéri, síkvidéki szántóterületek)	MEZŐGAZDASÁGI ÖVEZET
	MEZŐGAZDASÁGI ÖVEZET 2. (Szántó és erdőterületek)	
	MEZŐGAZDASÁGI ÖVEZET 3. (Szőlő és gyümölcsös területek)	
	MEZŐGAZDASÁGI ÖVEZET 4. (Aprófaluvas – tanyás térségek)	
	MEZŐGAZDASÁGI ÖVEZET 5 (Tározók, halastavak, roncsolt felszín, stb.)	
	TERMÉSZETI ÖVEZET 1. (Védett területek, nemzeti parkok stb.)	TERMÉSZETI ÖVEZET
	TERMÉSZETI ÖVEZET 2. (Erdők)	
	TERMÉSZETI ÖVEZET 3. (Roncsolt felszín, bányák, lelőhelyek, erodált felszín)	
	TERMÉSZETI ÖVEZET 4. (Beépített, üdülő területek)	

Az ország térszerkezete

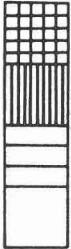

6. ábra

Övezet

- I/1 Intenzíven beépített területek, agglomerálódott, magasan urbanizálódott térségekben
- I/2 Intenzíven beépített területek agglomerálódó, urbanizált térségekben
- I/3 Beépített területek átlag alatt urbanizált térségekben

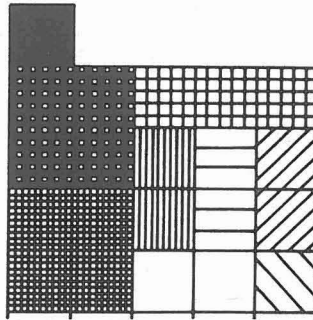
- II/1 Mező- és erdőgazdasági területek agglomerálódott, magasan urbanizálódott térségekben
- II/2 Erdőterület urbanizált térségekben
- II/3 Mezőgazdasági területek urbanizált térségekben
- II/4 Mező- és erdőgazdasági területek átlag alatt urbanizált térségekben

- III/1 Műszakilag igénybevett és / vagy roncsolt területek urbanizált térségekben
- III/2 Műszakilag igénybevett és / vagy roncsolt területek átlag alatt urbanizált térségekben.

Budapest

- Magasan urbanizált, agglomerációs jellemzőkkel rendelkező, dinamikus fejlődő térségek
- Urbanizált, központi helyzetű, kezdeti aggl. jellemzőkkel rendelkező fejlődő térségek
- Átlagosan urbanizált, kezdeti aggl. jellemzőkkel rendelkező alacsony dinamikájú térségek
- Nagytérségileg egyensúlyos, alacsony dinamikájú térségek
- Átlagosan urbanizált, fejlődő térségek, viszonylag fejlett központtal
- Nagytérségileg periférikus, a többi térséghez viszonyítva elmaradó térségek

- Városok, városi jogú nagyközségek (elsődleges települési, beépített területek)
- Műszakilag igénybevett övezet 1. (másodlagos települési, beépített területek)
- Természeti övezet 4. (beépített üdülőterületek)
- Természeti övezet 2. (erdők)
- Mezőgazdasági övezet 1. (ártéri, síkvidéki szántóter) Mezőgazdasági övezet 2. (szántó és erdő területek)
- Mezőgazdasági övezet 3. (szőlő és gyümölcsös) Mezőgazdasági övezet 4. (lapofalvas-tanyás térs.)
- Műszakilag igénybevett övezet 2. (bányák, lelőhelyek, egyéb műszaki igénybevételek)
- Természeti övezet 3. (roncsolt felszín bányák, lelőhelyek, erodált felszín)
- Mezőgazdasági övezet 5. (tározók, halastavak, roncsolt felszín, stb.)

komplex alapú és többirányú funkciómegoszlás, továbbá a kiemelt települések funkcionális egymásrautalása, egymástól való függése, a fejlesztés nagymértékű összehangolásának kényszere. Intenzíven fejlődő összefüggő településcsoportokra, térségekre jellemző az előzőekben leírt, már kiteljesedett folyamatok kibontakozási tendenciája.

A modell legfelsőbb szintjén a térszerkezet fogalmazódik meg. A térszerkezet a regionális dimenziókat tekintve három funkcionális és egy műszaki-fizikai összetevőből adódik. A térszerkezet a funkcionális területi szerkezet és a műszaki-fizikai területi szerkezet szintézise. A két szerkezeti összetevő közötti fejlődésbeli, változásbeli dinamikát fejezi ki. Az egész modell felépítésében nyomon követhető a fejlődést hordozó egyensúlyosság-arányosság kérdésének kiemelt kezelése. A térszerkezet kategóriáit az egyensúlyosság, azon belül a dinamikus vagy statikus egyensúlyosság, vagy a feszültség és azon belül a pozitív vagy negatív irányú feszültség meghatározása jellemzi.

Mindezt egy gyakorlati példán bemutatva: az a térség, ahol a műszaki-fizikai elemek vagy funkcionális elemek egy meghatározott időszakban arányosan fejlődnek, ott dinamikus egyensúlyi állapotról beszélhetünk. Ez a fejlődés alapvető biztosítéka. Ott, ahol valamelyik tényező a másik rovására kiemelkedően fejlődik egy meghatározott időszakban, feszültség keletkezik, amely a későbbiekben bizonyos kiegyenlítő-dést indukál. A kiegyenlítő-dés ismételten a továbbfejlődés alapja. Statikus egyensúlyosság olyan térségek esetében jelentkezik, amely térségeknél mind a műszaki-fizikai keretek, illetve a funkciók egy adott időszakon belül nem fejlődnek, s olyan statikus állapot következik be, amelyen csak belső, esetleg mennyiségi növekedések találhatók, de minőségi változások nem. Rosszabb lesz a helyzet azokban a negatív előjelű feszültséggel terhelt térségekben, amelyekben akár a társadalmi változások hatására, akár bizonyos infrastruktúrák elöregedése folytán negatív feszültségeket jeleznek, amelyek a térségek relatív elmaradását vagy akár abszolút értékű elmaradását eredményezhetik. A térszerkezet esetében tehát a két alrendszernek, a műszaki-fizikai és a funkcionális alrendszernek a változási dinamikája közötti különbséget, az alrendszerek adott időegységen belüli változásának különbségét fejeztük ki.

A területi rendszer működésének célja a társadalmi erőforrások bővített újratermelése. A rendszer feladata (alaptévékenysége) az életkörülmények, az életmód területi feltételeinek „kitermelése”. E „működés” modellje az úgynevezett dinamikus struktúra (7. ábra). E „termelési” folyamat során a rendszer környezetétől anyagot, energiát és információt vesz fel. A rendszerben lejátszódó folyamatokat

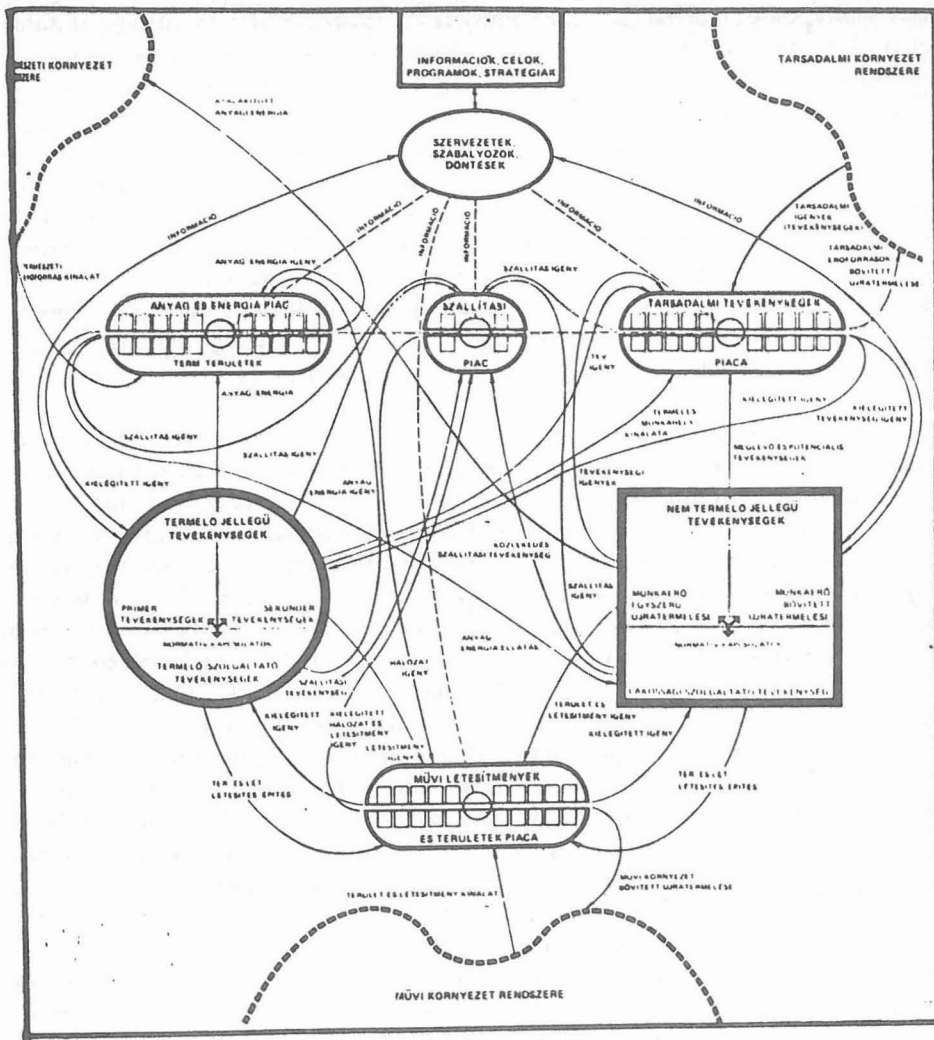
- a természeti erőforrások
- a társadalmi tevékenységek
- a művi elemek, műszakilag igénybevett területek piagai (elosztó alrendszerek) határozzák meg.

A rendszerben kétféle folyamatot különböztetünk meg:

- anyagi – fizikai „reál”-folyamatok és
- üzenet jellegű, információs „szabályozási” folyamatok.

A rendszer külső és belső kapcsolatait a szállítási tevékenységek piaca szabályozza.

A társadalmi és a természeti erőforrások (jelentős hányadban) a megújulás tulajdonságaival bírnak, míg a művi erőforrások a rendszer saját „termékei”. A rend-

7. ábra

szerben folyó tevékenységeket termelő és nem termelő jellegük alapján osztjuk fő csoportokra. A működés mozgatórugója, hogy a (helyi) társadalom, struktúrájának, osztályainak, rétegződéseinek megfelelően, időben változó igényekkel (szükségletekkel) jelentkeznek a társadalmi tevékenységek piacán. Az igények potenciális, kielégítő tevékenységek formájában ütköznek már a létező területi tevékenységekkel (kapacitással). A működés „végterméke” *egyrészt* – a tevékenységek növekvő komplexitásában és fejlettségi szintjében megnyilvánuló – a társadalmi igényeknek egyre magasabb szinten történő kielégítése, *másrészt* a működés feltételeként létrehozott művi környezet. A működés „eredményének” tekinthető továbbá az átalakított természeti környezet, negatív-pozitív jelenségeivel együtt. A térszerkezeti modell (statikus struk-

túra) legátfogóbb mondanivalójaként tehát az urbanizáció területi kiterjedése kerül kivétítésre.

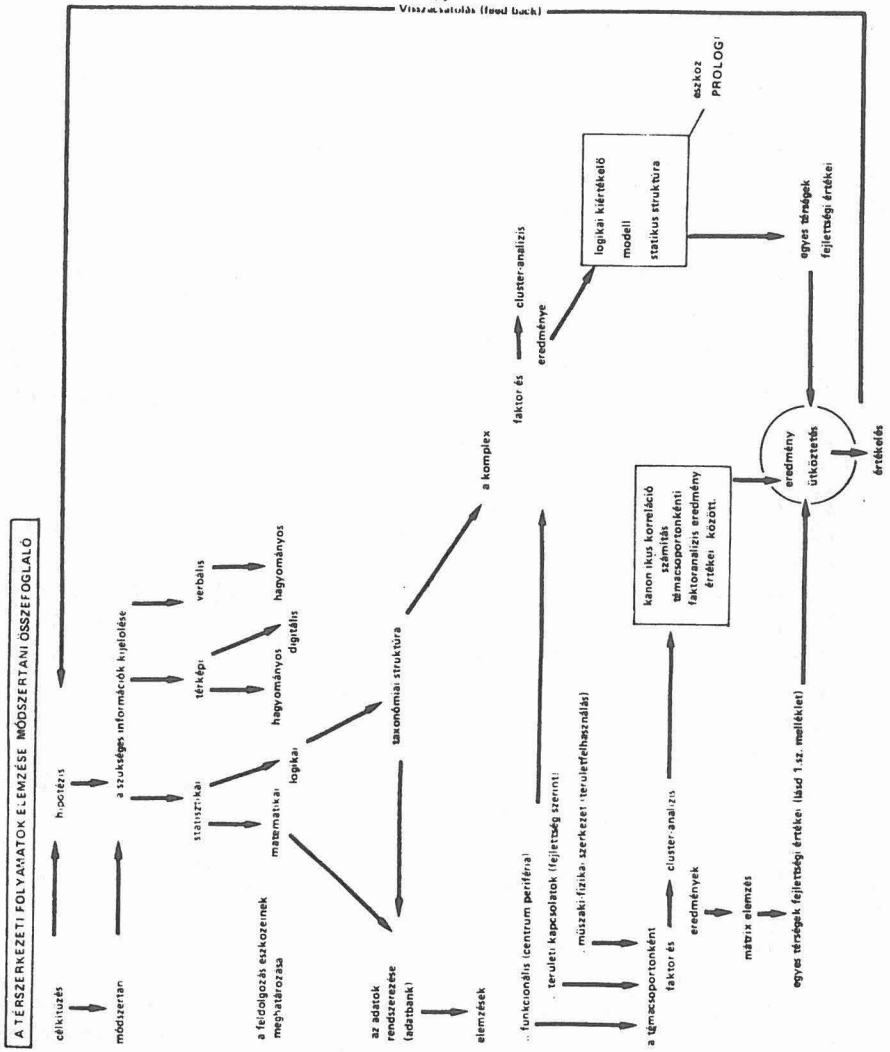
Az urbanizáció történeti kategória, komplex és dinamikus jellegű, a társadalmi haladás, illetve a gazdasági fejlődés függvénye, és a természeti-művi környezet által meghatározottan alakul ki. Az urbanizációs fejlettség szintjét egy-egy terület (tér-ség) funkcionális fejlettsége és sokoldalúsága – termelési-intézményi-infrastrukturális ellátottsági körülményei és a természeti – művi környezeti feltételrendszer egyensúlya határozza meg. Az urbanizáció dialektikus kölcsönhatásban van az adott társadalmi struktúrával; egy-egy térség élet(mód) feltételeit, azaz a területi-társadalmi egységben élő népesség életkörülményeit, életfeltételeit fejezi ki. A térszerkezeti modellben megfogalmazott, a térszerkezetet jellemző „átlag feletti, átlagos, átlag alatti (elmaradott)” kategóriák egy-egy térség urbanizációs fejlettségi szintjét fejezik ki.

A területi rendszerben a települések, azok alkotó elemei, valamint a települések közötti kapcsolatok egészének általános törvényszerűségei kerültek megfogalmazásra. A település, illetve a településrendszer ezen törvényszerűségek konkrét minőségeit fejezi ki. A területi rendszer elemekből és szerkezetből épül fel. A rendszer két alapvető szintben határozható meg: a település (az alsóbb szintű rendszer), a településrendszer (a magasabb szintű) elemeként viselkedik. A településrendszer a települések közötti munkamegosztás alapján önmaga is többszintes lehet: alkothat körzetekeket, térségeket stb. Felépítése:

- a települések, körzetek, illetve azok osztályai,
- a településrendszer struktúrája, elemei és a települések közötti összefüggések, kölcsönhatások.

A településrendszer struktúrája és a települések osztályokba történő rendezésének különválasztása a következő eredményre vezet: *a településrendszer struktúrája fogalmával* arra kérdezzük rá, miként működik a településrendszer, milyen viszonylatrendszerek segítségével, milyen módon történik a társadalmi-területi rendszer újratermelése. *Az egyes osztályok fogalmával* megismerhetjük, milyen az adott településrendszerben a települések differenciáltsága azok társadalmi-területi tartalmában, azaz milyen az egyes települések különbségének rendszere. A településrendszer struktúrája a társadalmi-területi viszonyokban megjelenő, a tevékenységcserék területi elkülönültségében és összefüggésében feltárulkozó társadalmi újratermelő tevékenységeket, az azt szabályozó érdekviszonyokat és politikai intézményeit egyaránt magában foglaló viszonyok összességét jelenti. Nyilvánvaló, hogy a területi rendszer elemeinek differenciálódása egyértelműen a társadalmi-gazdasági-területi munkamegosztásban való részvétel alapján következik be, tehát a működés differenciált.

A településrendszer struktúrájának fogalma tehát a rendszerelméletben használt struktúra fogalmához közelít. (Ennek konkrét megjelenési formái az egyes elemek közötti kommunikációs és információs kapcsolatok.) E struktúra időben és térben változó viszony, amely szoros kölcsönhatásban van a gazdasági fejlődéssel, és alapvetően társadalmi haladás következménye. Így a struktúra: történetileg meghatározott kategória. Jellegzetessége az egyes történelmi korok társadalmi-gazdasági viszonyainak túlélése, amelyek a településrendszer egyes elemei számára sajátos tér-idő dimenziót jelentenek. *Az azonos tér-idő dimenzióban megfogalmazott elemek alkotják* – hipotézisünk szerint – *az egyes települési osztályokat.*

8. ábra

Az előzőekben nagy általánosságban összefoglalt területi modellt 1976–85 között dolgoztuk ki a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet Regionális Irodáján. A modellt első megfogalmazásban területrendezési tervek segédeszközeként használtuk fel, majd az SZKI közreműködésével a „PROLOG” új elvű logikai nyelv bázisán kifejlesztett számítástechnikai eszköz támogatásával elméleti mintapéldákon nyert igazolást (BARÁTH E. 1982–2, 1984).

Az elmúlt években a modell két alkalmazási területét lehet kiemelni:

- az Országos Területrendezési Terv felülvizsgálata folyamán, illetve az ahhoz kapcsolódó ágazati (energetikai, ipari) térszerkezeti elemzésekhez módszertani háttérként került felhasználásra (VÁTI, 1985),
- az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében folyó társadalmi rétegződés kutatáshoz a települések térbeni összefüggések vizsgálata eszközeként (BARÁTH E. 1983).

A mellékelt ábrák ezeknek a munkáknak az eredményét foglalják össze. A modell alapján készült térszerkezeti elemzések (8. ábra) tartalmi leírását külön tanulmányban kívánjuk közreadni.

IRODALOM

- ALVARENGA A. 1980: L'espace social, nouveau paradigme? Espace et Sociétés 34–35.
- BARÁTH E. 1980: Vázlat – vita – válasz... a területi tervek elvi, tartalmi és módszertani elemeiről. Területrendezés. VÁTI. Budapest.
- BARÁTH E. 1980: Országos Területrendezési Tervkoncepció. Javaslat egy rendszerszemléletű területi modell felépítésére. VÁTI. Budapest.
- BARÁTH E. – ZIMAY J. – MIKLÓSSY E. 1982: Az OTK korszerűsítésének elvei. VÁTI. Kézirat. Budapest.
- BARÁTH E. – VÁRNAI G. – MIKLÓSSY E. 1982: Az országos területrendezési tervkoncepció munkálatai. VÁTI. Kézirat. Budapest.
- BARÁTH E. 1982: Az ország térszerkezete és a komplex energiarendszer szerkezete összefüggéseinek kutatása és tervezése. Módszertani összefoglaló. VÁTI. (Munkatárs: SZALÓ Péter, FUTÓ Iván) Budapest.
- BARÁTH E. 1982: Role systems analysis in regional science: Paper delivered at the „Balaton” Group meetings (IIASA, UNESCO és MEADOWS College szervezésében) Munkatárs: FUTÓ Iván.
- BARÁTH E. 1982: Településjellemzők, településtípusok. Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat I. Budapest.
- BARÁTH E. 1983: Kísérlet a települések osztályozására, az adatbázis megszervezése, jellege... Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat. II. MSZMP KB, Társadalomtudományi Intézet. Budapest.
- BARÁTH E. 1984: A magyar társadalom településszerkezete. Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat IV. Kossuth – TTI. Budapest.
- BARÁTH E. 1984: A regional planning system based on artificial intelligence concepts. Papers of the Regional SCIENCE ASSOCIATION.
- BARTA B. 1980: A társadalmi folyamatok fontosabb jellemzői. Statisztikai Szemle 58. 2. pp. 117–140.
- BARTKE I. 1979: Az ágazat és a területfejlesztés kapcsolatának változásai. Közgazdasági Szemle XXVI. 4. pp. 413–427.
- BAUER T. 1975: A vállalatok ellentmondásos helyzete a gazdasági mechanizmusokban. Közgazdasági Szemle XXII. 6. pp. 725–735.

- BELUSZKY P. 1980: A közigazgatási területi beosztás földrajzi, térszerkezeti alapjai. ÁSZI. Budapest.
- BEREND T. I. 1974: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- BEREND T. I.: Utunk a hetvenes évtizedig. Közgazdasági Szemle XXVII. 7–8.
- BRENNER J. 1982: A településtervezés tudományának magyarázó (explikatív) funkciójához. Városépítés 5. pp. 18–21.
- ENYEDI GY. 1978: Gazdaságpolitika és területi fejlődés. Valóság 21. 5. pp. 36–45.
- CASTELIS M. 1972: La question urbaine. Maspero. Paris.
- CLAVAL P. 1973: Les comptabilites territoriales R.G. de L'Est Voll. VII. p. 199.
- FARAGÓ K. — MAJOR J. 1979: A magyar középvárosok kialakulása és fejlődése... Településtudományi Közlemények 28.
- FERGE ZS. 1969: Társadalmunk rétegződése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- FERGE ZS. 1982: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Közgazdasági Szemle XXIX. 2.
- FERGE ZS. 1981: A gazdaság történelmileg változó helye... Történelmi Szemle 4.
- FRANZIA L. 1975: A lakás és kommunális ellátás településrendezési... Közgazdasági Szemle XXII. 10. pp. 1140–1157.
- GÁNTI T. 1976: Az élet princípiuma. Gondolat. Budapest.
- GERLE GY. 1976: A településtudomány (egyes főbb) humánökológiai vonatkozásai. Építés — Építészettudomány VIII. 1–2.
- GYIMESI S. 1975: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HANKISS E. 1978: Életminőség-modellek. TKK. Budapest.
- KOLOSÍ T. 1982: A strukturális viszonyok körvonalai. Valóság 25. 11.
- KOLOSÍ T. 1982: Rétegződésmódel vizsgálat I–IV. Kossuth — TTI. Budapest.
- KORNAI J. 1971: Anti-equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- KOVÁCS T. 1980: Magyarország településhálózata és fejlődésének főbb tendenciái. Statisztikai Szemle 58. 11. pp. 1061–1080.
- KÖSZEGFALVI GY. 1982: Regionális tervezés. Műszaki Könyvkiadó. Budapest.
- KOZMA T. 1981–82: Az oktatás iránti társadalmi igények... különbségei. Oktatókutató Intézet. Budapest.
- LACKÓ L. 1982: A településfejlesztés holnapjáról. Területi Statisztika 32. 1–2. pp. 8–14.
- LEDROT R. 1980: Espace et société. Espace et Société 34–35.
- LEFEBVRE H. 1972: Le droit á la ville. Anthropos. Paris.
- LOSONCZI Á. 1977: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Gondolat. Budapest.
- MAJOR M. 1980: Építészettörténet. Műszaki Kiadó. Budapest.
- MEGGYESI T. 1979: Lakóterületek mikroszerkezetének rendszerszemléletű tervezési modellje. Kézirat.
- MIHÁLY Á. 1982: Kísérlet a „társadalom térbeliségének” történelmi materialista értelmezésére. Földrajzi Értesítő XXXI. 1. pp. 1–20.
- A területi és településfejlődés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon. 1986. (Kutatási programtervezet.) Budapest. OT–ÉGSZI.
- PELLEGRINO 1979: Transformation de l'espace... Sociologie du Travail.
- PÉCSI M. 1980: A földrajzi környezet új szemléletű értelmezése és értékelése. Földrajzi Közlemények XXVIII. (CIV.) 2.
- PERCZEL K. — GERLE GY. 1966: Regionális tervezés. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- PERCZEL K. 1975: A területi fejlődés általános törvényszerűségeinek feltárása. 1–8. k. VÁTI. Kézirat. Budapest.
- PERÉNYI I. 1978: Városépítéstan. Tankönyvkiadó. Budapest.
- PERROUX F. 1971: L'économie au XXe siècle. Budapest.
- SZÁNTÓ ZS. 1979: Funkcionális együttélő településcsoportok. Településtudományi Közlemények 28.
- SZEGŐ A. 1972: A redistribúció típusai és az érdekvizonyok. Szociológia 3.

- SZELÉNYI I. 1979: Au-delà de l'analyse de classes: Marxisme et sociologie urban. Seuil Paris 2.
- SZIRMAI V. 1979: Helyi társadalmi környezet. Politikai Főiskola Közleményei 1. pp. 96–108.
- SZOBOSZLAI GY. — WIENER GY. 1980: Önkormányzat és gazdaságirányítás. Közgazdasági Szemle 27. 7–8.
- TAKÁCS I. 1981: A helyi önkormányzati tulajdon. Jogtudományi Közöny 36. 5.
- TARDOS M. 1982: A gazdaságfejlesztés és a szervezeti rendszer. MTA Közlemények. Budapest.
- TOSICS I. — HEGEDÜS J. — EKLER D. 1980: A városfejlődés társadalmi-térbeni összefüggése Budapest példáján. B.V.T.V. Budapest.
- TÓTH P. 1981: Szegregáció egy vidéki nagyvárosban. TTI Közlemények. Miskolc.
- VALÉR É. 1983: A fejlődő és elmaradott falvak közötti különbségek... A faluhálózat vizsgálata OKKFT I/6.
- VÁGI G. 1981: Érvék és ellenérvék az életkörülmények területi egyenlőtlenségeiről. Valóság 24. 6. pp. 41–48.
- VÁMOS T. 1983: Kooperatív rendszerek, új fejlődési távlatok. Valóság 26. 8.
- Az Országos Területrendezési Terv kidolgozásának elvi-módszertani sémája 1979–85. Budapest. VÁTI (BARÁTH Etele, Munkatárs: SZALÓ Péter, NAGY Béla).
- VECSEY P. 1981: A társadalom és a gazdaság területi szerkezetére ható tényezők... VÁTI. Kézirat. Budapest.
- WIENER GY. — SZOBOSZLAI GY. 1981: A településfejlesztés és a közigazgatási rendszer kapcsolata. Városépítés 2.

BARÁTH, ETELE:

A SPATIO-STRUCTURAL MODEL

(Summary)

The conceptual model outlined in the paper was elaborated in order to support regional planning. It is a resource oriented model involving both natural and societal resources. The model aims to facilitate the analysis of inter-relationships among the components of spatial development processes.

In its first part the paper reviews some of the issues which urge a system oriented approach in the study of the Hungarian settlement network. It assumes that Hungarian urbanists failed to give answers to basic theoretical questions therefore are unable to provide a reliable background for settlement planning and settlement development. While social scientists manifest an increasing interest in settlement development, urbanists are largely indifferent to social issues. Their scope of interest is still restricted to technical problems: the 'reformist wave' in Hungary seems to have passed by the urbanists. The conceptual model outlined in the paper derives regional and settlement development processes from societal needs and pools their operating factors into two sub-systems, the so-called sectoral and the so-called spatial systems, which are dialectically related to each other. The second part of the paper gives insight into the contents of spatial analyses made with the application of the model.

Translated by Eta Daróczy

БАРАТ ЭТЕЛЕ:

ОДНА ИЗ МОДЕЛЕЙ ПРОСТРАНСТВЕННОЙ СТРУКТУРЫ

(Резюме)

В двух самостоятельных главах статьи излагается логическая модель, разработанная для поддержки регионального планирования. Природно-общественный потенциал модели – центрический, ее цель – способствовать анализу взаимодействия составляющих в процессе территориального развития. Первая глава статьи посвящена попытке очертить некоторые проблемы, вызвавшие необходимость исследования поселений с позиций системного подхода. Основная мысль заключается в том, что венгерская урбанистика еще не ответила на главные теоретические вопросы и поэтому не может обеспечить надежного тыла для планировки и развития поселений. В то время, как различные общественные науки проявляют повышенный интерес к развитию поселений, урбанистика, оставаясь безразличной в отношении общественных вопросов, ограничивается техническими проблемами; волна реформ практически прошла мимо нее. Статья ставит своей задачей обрисовать возможную логическую систему, выводящую территориально-поселенческие процессы из социальных запросов, и обобщает организующие их факторы в двух диалектически взаимосвязанных подсистемах: в т. н. отраслевой и т. н. территориальной системах.

Вторая глава статьи занимается содержательным описанием территориальных анализов с применением модели.

Перевела: Ласло́нэ Молнар д-р